

نمایه‌های انتهای کتابهای علوم پزشکی فارسی (۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲)^۱

علی مزینانی^۲

چکیده: با توجه به اهمیت نمایه‌های انتهای کتاب در بازیابی اطلاعات، در پژوهش حاضر با توجه به استاندارد BS-3700 که با زبان و الفبای فارسی سازگار شده است، مجموعاً ۱۱۱۸ عنوان کتاب علوم پزشکی فارسی که بین سالهای ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲ منتشر شده از نظر نمایه‌های انتهای کتاب مورد پیمایش قرار گرفته‌اند. نتایج حاصل نشان می‌دهد که تنها ۱۲۳ عنوان یعنی حدود ۱۱ درصد از عناوین مورد نظر دارای نمایه انتهای کتاب هستند و هم چنین تنها ۵ عنوان یعنی حدود ۰/۴ درصد دارای نمایه‌هایی هستند که بیش از ۷۵ درصد از اصول استاندارد مورد نظر را رعایت کرده‌اند.

واژه نمایه یا ایندکس از ریشه لاتین "indicare" مشتق شده است که معادل انگلیسی آن واژه "point out" به معنای خاطر نشان ساختن یا نشان دادن است. این اصطلاح در فارسی ابتدا به معنای شاخص به کار برده شده و هنوز در بعضی از حوزه‌ها همانند اقتصاد و آمار به این شکل و معنا به کار برده می‌شود، ولی در حوزه علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی واژه نمایه به جای ایندکس به کار می‌رود. در این معنا نمایه وسیله‌ای است برای نشان دادن اطلاعاتی که در جایی خاص نگهداری و درج شده است، در واقع نمایه اطلاعات مورد جستجو را ارائه نمی‌کند، بلکه نشان

-
۱. برگرفته از: علی مزینانی، "بررسی نمایه‌های انتهای کتابهای علوم پزشکی فارسی منتشر شده بین سالهای ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲"، به راهنمایی دکتر عباس حوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی. دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی، ۱۳۷۳.
 ۲. دانشجوی دکترای کتابداری دانشگاه آزاد اسلامی

می‌دهد کجا می‌توان آن اطلاعات را یافت. فهرست کتابخانه نمایه‌ای است برای مواد موجود در کتابخانه، بدین معنا که هر فهرست‌برگه از طریق نمادهایی خاص محل کتاب یا دیگر مواد موجود در کتابخانه را نشان می‌دهد. نمایه یک کتاب اطلاعات پراکنده در صفحات کتاب را نشان می‌دهد. نمایه و نمایه‌سازی بدین مفهوم در واقع پدیده‌ای نسبتاً جدید است که در دهه ۵۰ و ۶۰ قرن بیستم روشهای جدید آن توسعه و تکامل یافته است.

نمایه‌ها به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند:

الف. نمایه تک‌متنی یا انتهای کتاب که معادل واژه انگلیسی "back of the book index" است

و ناظر بر متنی واحد است.

ب. نمایه مجموعه که ناظر بر مجموعه‌ای از مدارک است که بنا به هدف و سیاست خاصی جمع‌آوری و نگهداری می‌شوند، در این معنا نظام نمایه‌سازی عبارت است از مجموعه‌ای از رهیافتهای دستی یا ماشینی از پیش توصیف شده برای سازماندهی محتویات پیشینه‌های دانش به قصد بازیابی و اشاعه آنها.^(۶)

در نمایه انتهای کتاب آنچه دامنه موضوعی و نوع اصطلاحات را معین می‌کند محتوای کتاب است، اما در نمایه مجموعه چارچوب نمایه و دامنه موضوعی آن بر اساس یک سلسله پیش‌بینی‌ها و با توجه به اهداف سازمان مورد نظر تعیین می‌شود.

نمایه سازی کتاب فرایندی است که طی پنج مرحله اساسی زیر انجام می‌شود:

- مشخص کردن جنبه‌های خاصی که در یک پاراگراف یا صفحه کتاب ممکن است مهم باشد و مد نظر قرار گیرد.

- انتخاب یا انتساب گزاره‌های معنادار و موجز برای این جنبه‌های خاص.

- تبدیل این گزاره‌های خاص به مدخلهای نمایه‌ای.

- مرتب کردن این مدخلهها به صورت الفبایی.

- ایجاد شبکه‌ای مفهومی از طریق به کارگیری نظام ارجاعات^(۵)

بر طبق استانداردهای انجمن امریکایی نمایه سازان^۱ معیارهای اصلی ارزیابی نمایه‌های انتهای کتاب به چهارحوزه زیر تقسیم می‌شوند:

- کلیات (نوع، مقدمه، اندازه، تراکم، مستندها، لغزشها)

- ساختار مدخل (عبارات بیانگر، ارجاعات جایزنا، ابهام مدخل، مدخل‌های بدون ارتباط با موضوع کتاب، موارد حذف شده، اخص بودن، پراکندگی)

- نظام هادی داخلی نمایه^۱ (ارجاعات "نگاه کنید" و "نیز نگاه کنید"، مدخلهای دو سویه، یادداشتها دامنه، عبارات توضیحگر، عبارات مقلوب)
 - به کارگیری حروف چاپی مختلف (نوع حروف، طرح، قیمت)^(۶)
 در پژوهش حاضر برای ارزیابی نمایه‌های انتهای کتاب معیار و ملاک اصلی استاندارد BS - 3700 بوده است که پس از ترجمه با زبان و القای فارسی سازگار شده و اصول اساسی آن مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

ضرورت پژوهش

با وجود پیشرفتهای تکنولوژیک در امر آموزش و پژوهش و استفاده از رسانه‌های غیر کتابی، هنوز هم کتاب نقش اساسی در آموزش و تحقیق دارد، این امر بخصوص در کشورهای در حال توسعه همانند کشور ما بیشتر صادق است. به دلیل گستردگی و کاربرد وسیع علوم پزشکی و چندرشته‌ای بودن این علم و به دلیل اینکه نیم‌عمر اطلاعات پزشکی کوتاه بوده و دائماً بایستی روزآمد شوند، بنابراین کتابهای علوم پزشکی منتشر شده از نظر کمی و کیفی باید در سطحی مطلوب ارائه شوند. هم چنین باید اذعان داشت که کتابهای علوم پزشکی جزو آن دسته از کتابهایی نیستند که تنها یک‌بار و آن هم برای لذت بردن و سرگرمی خواننده شده سپس به کناری گذاشته شوند. بنابراین، باید دارای تسهیلاتی باشند که بتوان به سادگی و سرعت نسبتاً مطلوب اطلاعات آنها را ردیابی و جستجو کرد. در یک بررسی تصادفی تعداد ۴۰۰ عنوان کتاب پزشکی انگلیسی که در سالهای ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۳ (۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲) منتشر شده بودند مورد بررسی قرار گرفتند و معلوم گردید که همگی آنها دارای نمایه هستند و این امر به صورت سنت در آمده است. در واقع کتاب بدون نمایه همانند شهری بدون راهنماست، گر چه فهرست مندرجات طرح کلی کتاب را ارائه می‌کند ولی نمی‌تواند اطلاعات اخص را ارائه کند. به همین دلیل است که وضعیت نمایه سازی کتاب یکی از شاخصهای رشد و پیشرفت امور آموزشی و صنعت چاپ یک کشور در نظر گرفته می‌شود.^(۸)

هدف پژوهش

هدف پژوهش حاضر تعیین وضعیت نمایه‌سازی کتابهای علوم پزشکی فارسی منتشر شده در سالهای ۶۸ تا ۷۲ از نظر کمی و شکلی و مقایسه آنها با ملاکهای مورد نظر و مشخص کردن

نقاط قوت و کاستیهای این فرآیند است.

سؤالات پژوهش

- چند درصد از کتابهای مورد نظر دارای نمایه انتهای کتاب هستند؟
- میزان انطباق نمایه‌های انتهای کتابهای مورد نظر با ملاکهای ارزیابی چه قدر است؟
- میانگین نسبت درصد صفحات نمایه به صفحات کتاب چه قدر است؟
- وضعیت نمایه‌ها از نظر ساخت چگونه است؟
- وضعیت نمایه‌ها از نظر محتوایی چگونه است؟
- وضعیت نمایه‌ها از نظر رعایت اصول نقطه گذاری، رعایت نظم الفبایی، به کارگیری عبارات بیانگر و توضیحگر و به کارگیری حروف مختلف چاپی و رعایت تورفتگی‌ها چگونه است؟

با توجه به سؤالات فوق پرسشنامه ارزشیابی (شکل ۱) تهیه و اطلاعات مورد نظر از نمایه‌ها استخراج گردیده و براساس یافته‌های حاصل از آنها، نتیجه‌گیریهای مورد نظر انجام شده است.

روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

با تهیه فهرست کتابهای منتشر شده علوم پزشکی فارسی در سالهای ۶۸ تا ۷۲ از نشریه کتابنامه و نیز کتابشناسی ملی (رده ۶۱۰ دبویی) و مراجعه به محلهایی که کتابهای مورد نظر در آنجا وجود داشت، تک تک کتابها بررسی و آنهایی که دارای نمایه انتهایی بودند جدا شدند و اطلاعات مورد نظر از آنها استخراج و در پرسشنامه ارزشیابی وارد گردید.

جامعه مورد پژوهش

با بررسی به عمل آمده در مورد کتابهای علوم پزشکی فارسی منتشر شده در سالهای ۶۸ تا ۷۲ اعم از ترجمه و تألیف معلوم گردید که طی این پنج سال مجموعاً ۱۹۳۹ کتاب علوم پزشکی فارسی منتشر شده که از این تعداد ۶۴۹ عنوان چاپ مجدد بوده‌اند که از جامعه پژوهش حذف و در مجموع ۱۲۹۰ عنوان مورد بررسی قرار گرفت. از این میان جمعاً تعداد ۱۱۱۸ عنوان در کتابخانه‌ها و محلهای مختلف به دست آمد که با بررسی آنها معلوم شد که ۱۲۳ عنوان دارای نمایه انتهای کتاب هستند. جامعه پژوهش از نظر بررسی میزان انطباق نمایه‌ها با ملاکهای مورد نظر همین ۱۲۳ عنوان کتاب بوده‌اند که اطلاعات مورد نظر از آنها استخراج شده است.

۱. عنوان:
۲. مؤلف:
۳. مترجم:
۴. ناشر و محل نشر:
۵. تاریخ انتشار:
۶. محل نگهداری کتاب:
۷. تعداد صفحات کتاب:
۸. تعداد صفحات نمایه:
۹. تهیه نمایه از چه نوع است: بنیادی ☐ ترجمه ☐ اصل یا ارجاع به بدنه متن فارسی ☐
۱۰. آیا در ابتدا نمایه مقدمه‌ای دربارهٔ نمایه (محتوای نمایه، سازماندهی، ترکیب و ساخت) ارائه شده است؟ آری ☐ خیر ☐
۱۱. نوع نمایه از نظر ساخت: بیرون بافتی ☐ درون بافتی ☐ ساده ☐
۱۲. نوع نمایه از نظر محتوا؟ موضوعی ☐ اعلام ☐ ترکیبی ☐
۱۳. آیا نمایه دارای نظام ارجاعات است؟ آری ☐ خیر ☐ اگر پاسخ آری است نسبت مدخلهای ارجاع به کل مدخلهای چقدر است:
۱۴. نوع ارجاعات؟ نگاه کنید ☐ نیز نگاه کنید ☐ هر دو ☐
۱۵. آیا بند ۵ ملاکهای مورد نظر در زمینهٔ رعایت نظم الفبائی فارسی رعایت شده است؟ آری ☐ خیر ☐
۱۶. آیا بر طبق تعریف عملیاتی حروف چاپی متناسب در نمایه اعمال شده است؟ آری ☐ خیر ☐ تاحدودی ☐
۱۷. آیا اصل (۶-۱-۲) ملاکهای مورد نظر در مورد رعایت تورفتگی‌ها رعایت شده است؟ آری ☐ خیر ☐
۱۸. آیا بر طبق تعریف عملیاتی قواعد نقطه گذاری رعایت شده است؟ آری ☐ خیر ☐ تاحدودی ☐
۱۹. آیا اصل (۶-۳-۲) ملاکهای مورد نظر در مورد صفحهٔ شمار نمایه رعایت شده است؟ آری ☐ خیر ☐
۲۰. آیا بر طبق تعریف عملیاتی ارجاعات جایزنا صحیح است؟ آری ☐ خیر ☐
۲۱. آیا نمایه در انتهای ترین بخش کتاب قرار گرفته است؟ آری ☐ خیر ☐
۲۲. آیا عبارات بیانگر در نمایه بکار رفته است؟ آری ☐ خیر ☐ اگر جواب آری است نسبت مدخل‌های دارای بیانگر به کل مدخلهای نمایه چقدر است:
۲۳. آیا عبارات توضیحگر در نمایه به کار رفته است؟ آری ☐ خیر ☐

شکل ۱. پرسشنامهٔ ارزشیابی نمایه‌های انتهای کتاب

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

یافته‌های حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که درصد نسبتاً کمی از کتابهای مورد نظر دارای نمایه‌های انتهای کتاب هستند: یعنی ۱۲۳ عنوان از ۱۱۱۸ عنوان که حدود ۱۱ درصد از کل جامعه مورد پژوهش است. هم‌چنین تنها ۵ عنوان دارای نمایه‌هایی بوده‌اند که بیش از ۷۵ درصد از ملاکهای مورد نظر را رعایت کرده‌اند که چیزی حدود ۰/۴ درصد کل جامعه را تشکیل می‌دهد که درصد بسیار ضعیفی است. این امر نشانگر این است که اهمیت نمایه‌های انتهای کتاب برای جامعه علمی و پژوهشی و ناشران ایران هنوز کاملاً روشن نیست و در صورت روشن بودن چنین امری برای آنها احتمالاً مشکلات و موانعی برای اعمال چنین سیاستی وجود دارد که برای روشن شدن آنها پژوهشهای دیگری نیز لازم است. شاید یکی دیگر از دلایل چنین کاستیهایی نبودن ملاکی برای تهیه نمایه‌های انتهای کتاب باشد و یا شاید به دلیل اینکه مؤلفان و مترجمان کتابهای علوم پزشکی اکثراً متخصصان پزشکی هستند و آشنایی چندانی با این فرآیند ندارند و دلایل عدیده دیگری که بررسی آنها نیازمند پژوهشهای دیگری است.

یافته‌های حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که میانگین صفحات نمایه نسبت به صفحات کتاب حدود ۳/۷ درصد است که از استاندارد ۵ درصد پایتتر است و از این نظر وضعیت چندان مطلوبی وجود ندارد.

از نظر به‌کارگیری نظام ارجاعات در نمایه‌ها مجموعاً ۲۹ عنوان از عناوین دارای نمایه، نظام ارجاعات را در نمایه‌ها به‌کار برده‌اند که حدود ۲۳ درصد از ۱۲۳ عنوان را تشکیل می‌دهد که تنها حدود ۲ درصد از کل ۱۱۱۸ عنوان است که این درصد نیز بسیار ضعیف است و نشانگر این است که شبکه مفهومی مطلوبی در نمایه‌ها ایجاد نشده است.

از نظر نوع ساخت نمایه‌ها، ۵۸ درصد آنها یعنی ۷۲ عنوان از ۱۲۳ عنوان به صورت برون‌بافتی و ۱۳ عنوان یعنی حدود ۱۰ درصد به صورت درون‌بافتی تهیه شده‌اند و چیزی حدود ۳۰ درصد آنها یعنی ۳۸ عنوان دارای نمایه‌های ساده هستند. نتایج نشان می‌دهد که از این نظر وضعیت نسبتاً مطلوب بوده است.

از نظر محتوا حدود ۷۳ درصد نمایه‌ها از نوع موضوعی، ۱۵ درصد ترکیبی، و ۱۰ درصد اعلام هستند. یعنی حدود ۹۰ درصد نمایه‌ها محتوای موضوعی کتاب را ارائه کرده‌اند و آن تعداد از نمایه‌هایی که از نوع اعلام هستند بیشتر در زمینه داروسازی، بیوشیمی و گیاهان دارویی است که ماهیتاً نیازمند نمایه‌های اعلام هستند.

از نظر رعایت نظم الفبایی حدود ۶۵ درصد یعنی ۸۱ عنوان نظم الفبایی را رعایت کرده‌اند و

از این نظر نسبتاً خوب عمل شده است.

از نظر به کارگیری حروف مختلف چایی وضعیت مطلوبی وجود ندارند، یعنی حدود ۵۸ درصد یعنی ۷۲ عنوان از چنین تمهیدی استفاده نکرده‌اند.

از نظر رعایت اصول نقطه گذاری نیز وضعیت مطلوبی وجود ندارد، بدین معنا که تنها ۲۵ درصد یعنی ۳۱ عنوان چنین اصولی را کاملاً رعایت کرده‌اند، در حالی که نقطه گذاری یکی از تدابیر اصلی برای تمایز واژه‌ها و اجزاء مختلف یک مدخل است.

نتایج نشان می‌دهد که ۹۷ درصد از عناوین دارای نمایه، دارای ارجاعات جایزهای صحیح هستند (یعنی ۱۲۰ عنوان) و این نشانگر این است که نمایه‌ها از این نظر کاملاً مطلوب عمل کرده‌اند.

از ۱۲۳ عنوان کتاب دارای نمایه ۹۲ عنوان یعنی حدود ۷۴ درصد از عبارات توضیحگر استفاده کرده‌اند که درصد نسبتاً مطلوبی است و سعی شده تا دامنه موضوعی مدخلها برای خواننده روشن شود.

از نظر به کارگیری عبارات بیانگر حدود ۶۹ درصد از عناوین دارای نمایه از عبارات بیانگر استفاده کرده‌اند که درصد نسبتاً خوبی است.

در مجموع باید اذعان داشت که وضعیت نمایه‌سازی انتهای کتابهای علوم پزشکی منتشر شده در طی این پنج سال نامطلوب بوده و باید طی پژوهشهایی دلایل این امر روشن گردد.

پیشنهادها

الف. پیشنهادهایی برای پژوهشهای مشابه

۱. با توجه به وضعیت نامطلوب نمایه‌سازی انتهای کتابهای علوم پزشکی پیشنهاد می‌شود پژوهشهایی در این زمینه انجام شود تا دلایل و موانع این امر روشن گردد. در طی این پژوهشها عوامل تولیدکننده اطلاعات و متون یعنی مؤلفان، مترجمان، نمایه‌سازان و بخش صنعت نشر نیز باید مورد بررسی قرار گیرند.

۲. پژوهشهای مشابهی در زمینه‌های غیر علوم پزشکی مثل علوم انسانی، علوم پایه، فنی و مهندسی و علوم اجتماعی انجام شود و نتایج حاصل از آنها با یکدیگر مقایسه شود تا وضعیت کلی نمایه‌سازی کتاب در دوره‌ای خاص مشخص شود.

۳. پژوهشهایی در زمینه وضعیت کیفی نمایه‌سازی انتهای کتاب انجام شود تا این وجه از موضوع نیز روشن گردد. پژوهش حاضر بیشتر بر موارد کمی و شکلی متمرکز بوده است.

- ب. توصیه‌هایی برای سازمانها و نهادهای ذیربط
۱. ارائه طرّحی مدوّن برای تشویق و ترغیب مؤلّفان، مترجمان و ناشران برای تهیّۀ نمایه انتهای کتاب به‌خصوص برای کتابهای علمی و دانشگاهی.
 ۲. در پیشینه‌های "کتابشناسی ملی" و "کتابنامه" بخشی برای ارائه اطلاعات مرتبط با نمایه انتهای کتاب در نظر گرفته شود؛ مثل: داشتن نمایه، نوع آن و تعداد صفحات نمایه.
 ۳. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی داشتن نمایه استاندارد انتهای کتاب را یکی از ملاکهای صدور مجوّز چاپ برای کتابهای دانشگاهی و علمی قرار دهد.

مآخذ:

۱. آوستین، درک. راهنمای تهیّۀ و گسترش اصطلاحنامه یک زبانۀ. ترجمۀ عبّاس حرّی. تهران: انتشارات مرکز اسناد و مدارک علمی، ۱۳۶۵.
۲. دیانی، محمدحسین. روشهای تحقیق در کتابداری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. ۱۳۶۹.
۳. حرّی، عبّاس. "تقریرات درس نمایه‌سازی و چکیده نویسی". نیمسال دوّم ۷۲ - ۷۳، دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی.
۴. مزینانی، علی. "ملاکهای تهیّۀ نمایه کتاب، مجلّه و دیگر انتشارات". پیام کتابخانه، شماره اوّل دوّم ۱۳۷۳، ص. ۸۸-۱۰۱.

5. Anderson, Jams; Radford, Gary. "Back-of-the Book Indexing with Nested Phrase Indexing System: NEPHIS" *The Indexer*, 2(October) 1988: pp. 76-82.
6. Borko, Harold; Bernier, Charles. *Indexing Concepts and methods*. Orlando: Academic press, 1978.
7. British Standard Institution. *Recommendation For Preparation of Indexes for Books, periodicals and other publication: BS-3700*. England: British Standard Institution, 1964.
8. Bakewell, K.G.B. "BS-3700-revision". *The Indexer*, 1(April) 1988: pp. 44-47.
9. Nwodo, C. O. ; Otokunefor, H. C. "Indexing of Books in Nigeria: Some Observations". *The*

Indexer, 4(october) 1989,PP.: 249-253.

10. Diadato, virgil. "Cross References in Back-of-the-book indexes". *The Indexer*, 3(April)1899,PP.: 34-40.
11. Fugmann, Robert. *Subject Analysis and Indexing. Theoretical Foundation, and Practical Advices*. Frankfurt / Main: Indexverlag.,1993.
12. Gates, jeankey. *Guide to the use of libraries and information sources*. New York: Mc Graw Hill.,1989.
13. Piggot, Mary. " Authors as their own Indexer."*The Indexer*,3 (April)1992,P.: 32-26.